

1976-1982 KALKIŞMASI VE 2011 SURİYE OLAYLARINA YOL AÇAN İÇSEL DİNAMİKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Mehmet Fahri DANIŞ*

Makale Geliş Tarihi/Received: 24/05/2021

Makale Kabul Tarihi/Accepted: 01/06/2021

Makale Yayın Tarihi/Published: 30/06/2021

Atf için/To cite: Daniş, M. F. (2021). 1976-1982 Kalkışması ve 2011 Suriye Olaylarına Yol Açan İçsel Dinamiklerin Karşılaştırılması. *Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 28-45.

Özet: Suriye’de 1970 yılında askeri bir darbeyle başa gelen Hafız Esed, Baas ideolojisinin laik ve sosyalist tabanlı karakteri vasıtasıyla kırsal kesimde yaşayan azınlıkların merkezinde olduğu bir tek adam rejimi inşa etmiştir. Pragmatik yanı ağır basan ‘Neo-Baas’ rejimi, hem sosyo-ekonomik politikaları hem de topluma dayattığı kimlik tahayyülü bakımından, Suriye siyasetindeki en etkin odak olarak şehirli Sünni eşrafın tepkisini çekmiştir. Bu tepki, 1970’li yıllarda yükselişe geçen Müslüman Kardeşler hareketi tarafından örgütlü bir silahlı mücadeleye dönüşmüş ve 1976-1982 yılları arasında ‘İslamcı kalkışma’ olarak bilinen kanlı bir iç savaşa neden olmuştur. 1982 yılındaki Hama Katliamı’nın ardından İslamcı muhalefeti tamamen sindiren Esed, iktidarını oğluna devrettiği 2000 yılına dek rejimin güvenliğini sağlamayı başarmıştır. Beşar Esed döneminde ise neoliberal reform programıyla başlamış ve kısa sürede Suriye’deki klasik Baas dengesinin değiştiği, kırsal-kentli ayrımının derinleştiği ve sınıflar arasındaki ekonomik uçurumun iyice açıldığı bir sürece girilmiştir. 2010 yılının Aralık ayında Tunus’ta başlayan Arap Baharı’nın da etkisiyle Baas rejimine yönelik muhalefet hareketi güçlenmiş ve Suriye’de 14 Mart 2011’de Dera’da başlayan olaylar kısa sürede yabancı güçlerin de müdahil olduğu bir iç savaş halini almıştır. 1976-1982 İslamcı kalkışma ile 2011 olaylarına giden süreçte içsel faktörlerin karşılaştırılmasının, Suriye’de siyasal yapının analizi açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Özellikle hâla devam etmekte olan Suriye İç Savaşı’nın temelleri hakkında geçmişe bakarak çıkarımda bulunulması oldukça önemlidir. Zira böylece sürecin gidişatıyla ilgili daha doğru yorumlarda bulunulması mümkün olacaktır. Çalışmada ileri sürüldüğü üzere; iki olay arasında pek çok ortak özellik bulmak mümkün olsa da sosyo-ekonomik arka plan, mobilizasyon biçimleri ve mezhepsel belirleyiciler bakımından iki toplumsal hareketin oldukça farklı olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: 2011 Suriye Olayları, 1976-1982 İslamcı Kalkışma, Hama Katliamı, Suriye İç Savaşı, Baas İktidarı, Arap Baharı

A COMPARISON OF THE INTERNAL DYNAMICS LEADING THE 1976-1982 UPRISING AND THE 2011 SYRIAN PROTESTS

Abstract: Hafez Assad, who came to power in a military coup in 1970 in Syria, built a one-man regime in which the minorities living in the rural areas were at the center through the secular and socialist-based characteristics of the Ba’athist ideology. The “neo-Ba’ath” regime, whose pragmatic aspect was dominant, drew the reaction of the urban Sunni notables, - the most pivotal actor in Syrian politics, - in terms of both its socio-economic policies and the identity imagination it imposed on the society. This reaction turned into an organized armed struggle by the Muslim Brotherhood movement, which rose in the 1970s, and led to a bloody civil war known as the "Islamic Uprising" between 1976-1982. Assad, who completely suppressed the Islamic opposition after the Hama Massacre in 1982, succeeded in ensuring the security of the regime until 2000, when he transferred his power to his son, Bashar Assad. Son Assad’s period started with the neoliberal reform program and, in a short period of time, entered into a process where the classical Ba’ath balance in Syria changed, the rural-urban divide deepened and the economic gap between the classes was widened. With the effect of the Arab Spring that started in Tunisia in December 2010, the opposition movement against the Ba’ath regime got stronger and the events that started in Syria’s Daraa in 2012 soon turned into a civil war in which external powers were also involved. It is thought that

* Araştırma Görevlisi, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fahri.danis@atauni.edu.tr

the comparison of the internal factors that led to the 1976-1982 Islamic Uprising and the 2011 Events is useful in terms of analyzing the political structure in Syria. In particular, it is very important to make inferences about the foundations of the ongoing Syrian Civil War by looking at the past, as it will be possible to make more accurate comments about the course of the process. As it will be put forward in this study; although it is possible to find many common features between the two events, it is seen that the two social movements are quite different in terms of socio-economic background, mobilization forms and sectarian determinants.

Keywords: 2011 Events, 1976-1982 Islamic Uprising, Hama Massacre, Syrian Civil War, Ba'ath Regime, Arab Spring

Giriş

Suriye’de milliyetçi, sosyalist ve laik eğilimleri birleştiren ideolojik temelli Baas hareketi, 1960’lı yıllarda başlayan iktidarını, büyük oranda Suriye ordusuyla kurduğu organik bağa borçludur. Suriye toplumunun kendine has yapısı sonucu; azınlık cemaatlerine mensup bireylerin ordu içerisinde geniş bir yere sahip olması ve Baas ideolojisinin laik-Arap milliyetçisi retoriği, parti ile silahlı kuvvetler arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmiştir (Abu Jabar, 1970, s. 96). Bu durumun bir sonucu olarak da 1963 yılında başlayan ve 1970’e kadar devam eden darbeler süreci gerçekleşmiş ve bu süre zarfında Baas kadroları, kendi iktidarlarını devletin kurumlarında ve ordu içerisinde tam anlamıyla tesis etme imkânı bulmuşlardır. Bu kadroların kendi içerisindeki çıkar çatışmasının bir sonucu olarak da 1970 yılındaki kansız darbeyle Hafız Esed, iktidarı tek başına ele geçirmeyi başarmıştır (Seale, 1990, s. 169).

Hafız Esed’in iktidarı, Suriye’de öncekilerden oldukça farklı bir yönetim sürecini beraberinde getirmiştir. Pragmatik yanı ağır basan bu iktidar yaklaşımı, ideolojik arka planını ve meşruiyet temellerini hala Mişel Eflak’ın Baas ideolojisine dayandırmaktadır. Fakat gerek iç politikada gerekse dış politikada; ideolojinin yerini doktrinin, teorinin yerini pratiğin aldığı yeni bir iktidar anlayışından bahsetmek mümkündür. Literatürde Neo-Baas rejimi olarak da adlandırılan bu dönem, Suriye’deki çatışma dinamiklerini derinden etkilemiştir (Devlin, 1976, s. 187). Dini ve mezhebi çeşitliliği, üst Suriye kimliğine referans veren bir söylem altında eritmeye çalışan Esed, rejimin meşruiyet temellerini yeni bir kimlik inşası süreciyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Suriye’nin siyasi yapısı ve tarihi geçmişiyle uyumsuz, toplumsal ‘sinir uçlarını’ harekete geçiren bu ulus-inşa süreciyse, geleneksel olarak hâkim konumda bulunan ve özellikle Hama, Humus ve Halep gibi kentlerdeki Sünni kesimin giderek radikal bir muhalefet eğilimine yönelmesine yol açmıştır. Baas rejimine bir tepki mahiyetinde gelişen bu Sünni muhalefet hareketi, dönemin İslamcı hareketleri içerisinde en aktif konumda bulunan gruplardan biri olan Müslüman Kardeşler tarafından organize edilmiştir (Batatu, 1988, s. 112-113).

1976 ile 1982 yılları arasında Suriye İhvanı’nın öncülüğünde, bir dizi İslami grup bir araya gelmiş ve Baas rejimini doğrudan tehdit eden silahlı bir mücadeleye girişmiştir. Müslüman Kardeşleri ve Suriye’deki diğer İslamcı çevreleri böyle bir kalkışma içerisine iten en önemli etkenlerden biri, Baas rejiminin uyguladığı kimlik politikalarıdır (Zisser, 2006). Hafız Esed’in otoriter iktidarı, kendi ailesi, yakın çevresi ve dar bir azınlık grubunun temelinde yükselirken, bu durum daha önceki iktidarlara aralarında pragmatik bir ilişki bulunan Sünni eşrafın sosyo-ekonomik hegemonyasını sarsmıştır. Parti-ordu-devlet ekseninde bir tek adam kültü inşa eden Esed, 1982 Hama Katliamı’nın ardından iktidarının meşruiyetini ‘zor’ yoluyla da sağlamış ve iç tehditleri sınırlamıştır (Batatu, 1988, s. 128).

1982’de tavan yapan olayların aksine, 2011 yılına gelindiğinde Suriye’deki durum stabil görünmektedir. Baba Esed’in bıraktığı yerden 2000 yılında iktidarı devralan Beşar Esed, bazı reform önerileriyle muhalefeti dizginleyebildiği gibi, dış politikayı da istikrarlı bir düzeye taşımayı başarmıştır (Atlıoğlu, 2007). Mısır ve Tunus sokak hareketleriyle tüm Arap dünyasına yayılan olayların Suriye’de iktidarı sarsması, literatürde genellikle ekonomik koşullar ve Esed’in otoriter rejimine bağlansa da rejimin, Mısır ya da Libya’dakinin aksine daha dayanıklı olduğu, 2021 yılının ilk yarısı itibariyle de yerini koruduğu görülmektedir (Lesch, 2013, s. 40; Hinnebusch, 2012). Bu durumun en önemli sebebi; uzun aile iktidarları boyunca Esedlerin toplumun diğer kesimlerinin de desteğini alabilmesi, parti-ordu-devlet üçgenindeki meşruiyet ağlarını korumakla beraber mezhep sınırlarını görece gevşetebilmeleri ve aşiretlerle kurdukları ilişkileri güçlendirmeleri olarak gösterilebilir.¹

1976-1982 yılları arasında süren Hama merkezli İslamcı kalkışma ile 2011 yılında başlayan Suriye olaylarına yol açan faktörlere bakıldığında, iki olay arasında tam bir benzerlik bulunduğunu ifade etmek mümkün değildir. En temelde 1976 yılında başlayan İslamcı kalkışma, Baas rejiminin kendi iktidarını sağlamlaştırma için attığı adımlara karşılık ekonomik pozisyonlarının zarar göreceğine inanan Sünni şehirli kesim tarafından desteklenmiştir. Bu olayın kökeninde mezhepsel ayrışma olgusu kuvvetlidir. 2011’de başlayan Suriye olaylarının nedenleri hâla tartışılabilir ama olayların temelinde ekonomik faktörlerin bulunduğu ve stabil, otoriter ve güçlü bir rejimin kendi iktidarını koruma güdüsü olduğu görülmektedir. Siyasal İslamcılık, hem 1982’de hem de 2011’de, muhalefet hareketlerine yön veren temel ideolojilerden biridir fakat Suriye İhvanı’nın 1970’lerdeki pozisyonuyla 2010’lardaki pozisyonu arasında ciddi farklılıklar vardır. Bu çalışma, her iki olayı da tüm boyutlarıyla inceleyip, kökenlerinde benzer dinamikler olduğunu göstermek gibi bir amaca sahip değildir. Temel amaç; Suriye’nin kuruluşundan gelen bazı yapısal problemler başta olmak üzere, Hama Katliamı’na yol açan iç gelişmelerin değerlendirilmesi ve bu gelişmelerin, 2011’deki olayların iç dinamikleriyle ne kadar örtüşüğünün ortaya konmasıdır.²

1. Sünni Eşrafın İktidarından Baas Rejimine Geçiş

Bağımsız Suriye’nin kurucu unsuru, 1925 yılında Fransız manda idaresine karşı Dürzî lider Sultan Atrâş’ın başlattığı ‘Büyük Suriye İsyanı’ sonrasında şekillenen ‘Milli Blok Hareketi’ydi (Provence, 2005, s. 67). Milli Blok; büyük bir kısmı Avrupa’da ya da Osmanlı kurumlarında eğitim görmüş, Batıcı ve cumhuriyetçi fikirlere sahip, popülist bir Arap milliyetçiliği fikriyatıyla büyük şehirlerdeki Sünni eşrafla işbirliği halindeki birtakım elitlerden oluşuyordu (Khoury, 1989, s. 23). Hareketin öncüleri arasında yer alan ve bir dönem Suriye başbakanlığı görevini de yapan Türk asıllı Cemil Merdam Bey örneğinde görülebileceği gibi, Milli Blok ileri gelenlerinin pek çoğu, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda yer alan ve el-Fetât gibi Arap milliyetçisi organizasyonlarla ilişki içerisindeki subaylardı (Commins & Lesch, 2014, s. 234).

¹ Suriye’de rejimin meşruiyetini sağlayan önemli bir faktör de Soğuk Savaş döneminde Sovyetler’le, 1979’dan sonra da İran ile kurulan ilişkiler olmuştur. Konuyla ilgili bkz. Gelbart, 2010.

² Literatürde 1976-1982 İslamcı kalkışması ile 2011 olaylarını paralel okuyan yayınlar arasında, Hama ve Humus’un, her iki olay öncesindeki durumlarının karşılaştırmalı bir incelemesini sunan Dara Conduit’in çalışmasına (2016) bakılabilir.

ılımlı ve muhafazakâr milliyetçi bir retoriğe sahip Milli Blok, ‘Sünni-Arap-Suriyeli’ üçgeninde bir kimlik tahayyülüne sahipti. Osmanlı döneminde sahip oldukları geniş ekonomik hakları sürdüren şehirli Sünni eşrafla ve yerel devlet memurlarıyla organik bir işbirliği içerisinde bulunan bu hareket, bağımsızlıktan sonra mevcut halk desteğini kısa sürede kaybetti ve 1947 yılında dağıldı. Yerine, kendisiyle aynı toplumsal kompozisyona sahip ve yine eşraf egemenliğini simgeleyen; Milli Parti, Halk Partisi ve Arap Cumhuriyetçi Partisi gibi pek çok küçük parti kuruldu. Fakat tüm bu hareketler, Suriyelilerin çoğunluğunun nazarında manda döneminin mirasını simgelemekteydi. Esasında Arap Ortadoğusu’nda bağımsızlık mücadelesine öncülük eden organizasyonların, bağımsızlığın ardından güç ve popülerite kaybetmesi ortak bir özellikti. Bu bakımdan Suriye’nin Milli Blok’u, Mısır’daki Vefd Partisi ya da Irak’taki Nuri Said Paşa kliğiyle benzerdir. Bu hareketlerin bağımsızlık sonrası neden gözden düştükleriyle ilgili, Elie Kedourie’nin (1992, s. 86-87) tespit ettiği; “*seçim hileleri, seçim bölgelerinin kendilerine avantaj sağlayacak şekilde düzenlenmesi ve geniş çaplı yolsuzluk*” gibi gerekçeler ileri sürülebilir.

1949’da başlayan darbeler süreciyle birlikte Suriye’de iktidar, ordu içi hesaplaşmaya dayanan askeri bir rejim hüviyeti kazandı. Ordunun, siyasetin temel aktörü konumuna gelişi, politikanın merkezinin yüksek sınıflardan azınlıklara geçişini simgeliyordu. Manda dönemi içerisinde Humus’ta kurulan askeri akademi çıkışlı subaylar, genellikle ve bilinçli bir şekilde azınlık cemaatlerinden seçiliyordu (Nacklie, 1993, s. 645-646). Bu durum Suriye ordusunun mezhepsel kompozisyonunun, demografik yapıdan çok farklı bir şekilde gelişmesini sağladı. Öte yandan geleneksel eşraf iktidarının sarsılması, ılımlı siyasete tepkili daha radikal ideolojilere sahip hareketlerin güç kazanmasına yol açtı. Antun Sadi’nin katı Suriye milliyetçisi Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi, Halid Bektaş’ın Suriye Komünist Partisi, Mısır merkezli Müslüman Kardeşler ve Baas Hareketi, bağımsızlık sonrasında siyasal yaşamın dinamizmini gösteren adresler oldu. Bu hareketler içerisinde, ideolojisi bakımından orduya ve azınlıklara en yakın olanı, açık bir şekilde Baas’tı ve 1960’lardan itibaren Suriye’de iktidar aygıtı, Baas çevrelerinin güdümüne girdi.

Ortodoks Hristiyan Mişel Eflak ve Sünni Müslüman Salahaddin el-Bitar tarafından, Fransa’daki öğrencilik yıllarında etkilendikleri sosyalist ideoloji ile seküler Arap milliyetçiliğinin sentezinden oluşan bir ideolojiye dayanan Baas Partisi, 1946 yılında kuruldu (Kaylani, 1972, s. 5).³ ‘Birlik, özgürlük, sosyalizm’ sloganı şeklinde özetlenebilecek Baas ideolojisi; esas olarak sınırlar ötesi bir Arap birliği idealine dayanmaktaydı. Bu birlik ideolojisi, aynı zamanda Arap milliyetçiliğinin genellikle Sünni İslamcılık ile iç içe geçmiş geleneksel yapısına da bir tepki mahiyetindeydi. Nitekim Eflak’a göre İslam, Arap kültürünün çok önemli bir parçası ve Hz. Peygamber de esasında ‘devrimci bir lider’ olmasına rağmen kurulacak ‘büyük’ Arap devleti sosyalist bir sistemle yönetilen, laik bir toplum öngörmekteydi (‘Aflaq, 1968).

Baas’ın sosyal adalet ve eşitlik esaslarına dayanan sosyalizm anlayışının, büyük şehirlerdeki eşraftan çok, kırsal kesimdeki kasabalarda ve yoksul yörelerde benimsenmesi normaldi. Arapça konuşan dini azınlıkların büyük bir bölümünün kırsalda yoğunlaştığı da göz önüne alınırsa; Baas ideolojisinin, ülkedeki Nusayri, Dürzî ve Hristiyan kesimlere hitap etmesi daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca Baas’ın laik karakterli Arap milliyetçiliğinin de kendilerini Sünni Suriye toplumunda dışlanmış hisseden azınlıklar için cazip bir unsur olduğu görülmektedir.

³ Ürdün Baası’nın önde gelen ismi Abu Jabar (1970: 13), partinin kuruluş yılını 1943 olarak verir.

Humus'taki askeri akademi çıkışlı Nusayri, Dürzî, İsmaili ya da Hıristiyan subaylar için Baas ideolojisinin kapsayıcı milliyetçiliği ve kent karşısında kırsalı öne çıkartan sosyalist eğilimli ideolojisinin kendilerine oldukça yakın gelmesi, ileride iktidarı ele geçirecek azınlık askeri kadrolarının hemen hemen tamamının, Baas ile ilişkide olmaları sonucunu doğurmuştur (van Dam, 2000, s. 56-63). Bu durum, Suriye'de iktidarı elinde bulunduran geleneksel Sünni eşrafın tepkisini çekse de olayın mezhepsel boyutundan ziyade sosyo-ekonomik boyutunun o yıllar açısından daha önemli olduğu görülmektedir. Zira Baas'ın büyük oranda militaristleşmeye başladığı 1960'lı yılların başına kadar orduda kritik mevkilerin hemen hemen tamamında Sünni isimler yer almaya devam ediyordu ve Baas'ın laik-sosyalist ideolojisi, Sünni kesim açısından asıl tehlikeli durum olarak görülüyordu (Parthes, 1991).

1963 yılında Baasçı subayların gerçekleştirdiği askeri darbe sonucunda Sünni General Emin el-Hafız Devlet Başkanı oldu. Fakat gerçekte yönetim üç Nusayri ismin elindeydi: "Salah Cedit, Muhammed Ümran ve Hafız Esed". 1966 yılına gelindiğinde partinin askeri ve sivil kanadı arasındaki uçurum giderek büyüdü ve Baas içerisindeki 'Bölgecilik-Kabilecilik' tartışmaları sonucu iktidar açıkça ikiye bölündü: Devlet başkanı Emin el-Hafız ile Baas'ın sivil kanadını teşkil eden Eflak ile Bitar gibi isimlerin savunduğu Pan-Arabist siyaset, özellikle İsrail meselesinde, diğer Arap ülkeleri ile ortak bir politika izlenilmesi gerektiğini savunurken; Cedit, Ümran ve Esed gibi isimlerin başını çektiği Baas'ın militarist kanadı ise daha çok Arap sosyalizmi üzerinde duruyordu (Ben-Tzur, 1968). Mezhepçilik ve aşiretçilik neticesinde ordudaki güçlerini arttıran Nusayri subayların 1966'da gerçekleştirdikleri darbe, Suriye'de yapılan diğer darbelerin tamamından daha etkiliydi. Askeri komuta içerisinde güçlenen Salah Cedit ile Hafız Esed'in, Muhammed Ümran'ı ve ekibi de dâhil, ordu içerisinde önemli mevkilerdeki çoğu Sünni ve Dürzî subayları tasfiyesinin yanında Baas Partisi'nin kurucuları olan Eflak ile Bitar gibi isimlerin de yönetimden tamamen uzaklaştırılmaları sonucu, Suriye siyasal hayatında köklü bir değişim kendisini gösterdi (van Dam, 2000, s. 129-147). Devlet Başkanı olan Cedit ile Savunma Bakanı Esed arasında yaşanan gizli iktidar mücadelesi ise her iki ismin de kendi aşiretlerinden, ailelerinden ve köylerinden isimleri önemli yerlere getirmeleriyle tırmanmaya başladı. Suriye ordusu ve Baas Partisi içerisindeki Nusayri çoğunluğu ise büyük bir oranda artmaya devam etti. 1967 Arap-İsrail Savaşı sonrası Suriye kamuoyunda oluşan olumsuz havayı iyi değerlendiren Esed kısa zamanda ordunun büyük bir bölümüne hâkim olmayı başardı ve 1970 yılına gelindiğinde yaptığı bir darbeye iktidarı tek başına ele geçirdi (Commins & Lesch, 2014, s. 53-54).

2. 'Neo Baas' İktidarı ve İslami Kalkışma

Hafız Esed iktidara geldiğinde, ülke istikrarsız bir dönemin eşiğinde durmaktaydı. Bağımsızlığın kazanıldığı 1946'dan 1970'e kadar ülkenin tam sekiz askeri darbe görmüş olması, Esed'i öncelikle, kendi meşruiyetini sağlama alacak girişimlerde bulunmaya yöneltti. 1973 yılında hazırlanan Anayasa ile birlikte, rejimin yasal meşruiyeti sağlanmaya çalışıldı. "Suriye toprakları Arap coğrafyasının bir parçasıdır" ve "Suriye halkı Arap ümmetinin bir parçası olarak tam birliğin gerçekleşmesi için mücadele etme görevine sahiptir" gibi ifadelerle Baas iktidarının milliyetçi ve İslami yanı üzerinde özenle duruldu (Suriye Anayasası, 1973: md. 1 fırka 2 ve md. 1 fırka 3). Bunun yanında "Devlet başkanının dini İslam'dır ve yaşamının kaynağı İslam şeriatıdır"

maddesiyle birlikte Esed'in henüz iktidarının ilk dönemlerinde Şii âlim Musa el-Sadr'dan Nusayriliğin İslam'ın bir mezhebi olduğu yönünde aldığı fetva; rejimin, ülkenin çoğunluğunu oluşturan Sünni kesime karşı İslami referans noktasını kaybetmeme ihtiyacında olduğunu gösteriyordu (Suriye Anayasası, 1973, md.3). Yapılan yasal düzenlemeleri, Esed'in yakın çevresinden devşirdiği isimlerle 'parti-ordu-devlet' üçgeninde bir iktidar ağı yaratması izledi. Sanıldığı gibi aksine bu ilişkiler, her zaman mezhepsel aidiyetler uyarınca şekillenmedi. Rejimin sembol isimlerinden, 32 yıl boyunca Genelkurmay Başkanlığı görevinde bulunan Mustafa Tlass örneğinin gösterdiği gibi, her ne kadar sembolik değeri ağır bassa da, Sünniler de Baas iktidarında önemli görevlerde bulunabiliyordu (Pierret, 2014).

Esed'in, henüz iktidarının başında gerçekleştirdiği sınırlı reformlar, onun şehirli eşraf karşısında kırsal kesim ve küçük burjuvazinin desteğini almasını sağlamıştı (Hinnebusch, 1990: 287). Toprak reformu ve kamulaştırma faaliyetleri, köylünün rejime olan sempatisini artırırken, işçilerin çalışma koşulları da belli orada iyileştirilecekti. İktidarla bir şekilde ilişkili olmak, Suriye gibi "rantçı devletler" söz konusu olduğunda, kaynaklara ve ekonomik ayrıcalıklara sahip olmanın ön şartıydı. Üstelik Neo-Baas rejimi gibi, kendi iktidarını mezhepsel azınlıklardan müteşekkil bir daire içerisinde oluşturan örneklerde, iktidarla organik bağ içerisinde bulunan bir üst sınıfın varlığı kaçınılmazdır. Patronaj ilişkileri ve nepotizm sayesinde bu kesimin gelirleri artarken, bir süre sonra Sünniler için 'kendilerinden olmayan' ve lüks içerisinde yaşayan azınlık elitin varlığı ciddi bir huzursuzluk yaratacağı (Sadowski, 1987, s. 447). Önemli askeri birliklerden, kilit pozisyondaki bürokratik makamlara kadar, iktidarın güvenliğini teminat altına alan en önemli mevkilerde Nusayri, Dürzî ya da İsmaili gibi azınlık unsurları, hatta bizzat Hafız Esed'in ailesinden kişiler bulunuyordu.

Rejimin tahayyül ettiği kimlik idealinin üç sacayağı bulunuyordu: "Araplık, İslamlık, Suriyelilik" (Zisser, 2006, s. 183). Araplık ve Suriyelilik vurguları, Esed'in pragmatik siyasetine ve ulusal çıkar esasına dayanan dış politika yaklaşımına bağlı olarak sürekli değişiyordu. Örneğin Filistin meselesi söz konusu olduğunda Araplık vurgusu ağırlık kazanırken, Irak'la sorun yaşandığında Suriyelilik ön plana çıkıyordu (Baram, 1990, s. 429). İslami referanslar ise Esed için çok önemliydi. Ülke nüfusunun yaklaşık %60'ını oluşturan Sünni Suriyeliler, rejim için her zaman potansiyel bir iç çatışmanın aktörü olarak görülmekteydi. Parti tüzüğünde İslami referanslar bulunan organizasyonların yasal kabul edilmemesi ve yeni yeni oluşmaya başlayan İslamcı hareketlere karşı sıkı bir şekilde takibat uygulanması da bununla alakalıydı. Sünni kesimin tepkisini çekmek istemeyen Esed, dini konularda hassas davranmaya oldukça önem veriyordu. İslami vakıflara ve okullarına yaptığı yüklü bağışlar, pek çok yeni cami projesi ve Sünni âlimlerle birlikte katıldığı iftar yemekleri, bu amaca hizmet ediyordu (Ziadeh, 2011, s. 377-378).

Rejime karşı 1970'li yılların ortalarından itibaren oluşmaya başlayan muhalefet dalgasının arka planında pek çok etken vardı. En temelde, Suriye'de son on yılda değişen sosyo-ekonomik dengelerin payı oldukça büyüktü. Suriye'nin kurucu kodlarında işlenmiş, iktidarla bizatihi ilişkide olan kentli kesim, yeni rejimin kırsal nüfusu ön plana çıkartan politikalarına karşı bir tepki içerisindeydi (Lefevre, 2013, s. 56-57). Rejim, kendisine çeşitli patronaj ilişkileriyle bağlı, parti-ordu-devlet üçgeninde yeni bir zengin elit takımı oluştururken, bu durum Halep, Hama ve Humus gibi şehirlerdeki Sünni eşrafın çıkarlarına taban tabana zıt gitmişti. 1960'ların sonundan itibaren,

Baas iktidarlarının tarım politikalarını ön plana çıkartan devletçi siyasaları, Suriye'nin büyük kentlerindeki tüccar sınıfının gelirlerini ciddi miktarda düşürmekteydi.

Dış politikada, Hafız Esed iktidarının en önemli belirleyicilerinden biri olarak, 'pragmatik' kararların alınması, Suriye halkının tepkisini çekmekteydi. 1975'te başlayan Lübnan İç Savaşı'nda Esed'in FKÖ'ye karşı Marunîlerin yanında çatışmalara dâhil olması, Irak-İran savaşında potansiyel düşman olarak görülen Saddam'ın Irak'ına karşı İran'ın desteklenmesi gibi kararlara, Sünni kesim başta olmak üzere, pek çok Suriyeli tarafından karşı çıkmıştı (Muslih, 1998).

Sosyo-ekonomik faktörler ve dış politikadaki tercihler ne kadar belirleyici olsa da İslamcı kalkışma, en temelde Sünni bir karşı çıkışı sembolize etmekteydi: "Bu, açık bir şekilde laik ve reformcu olan bir Alevi rejime karşı muhafazakâr Müslüman ve Sünni protestosuydu" (Cleveland, 2008, s. 450). Esed rejimi; azınlık mensuplarının önemli mevkilerde bulunduğu ve Esed'e kişisel çıkarları sebebiyle sadık, küçük ve birbirlerine sıkıca bağlı bir klik çevresinde işliyordu. Eflak ve Bitar gibi teorisyenler Suriye dışına sürülseler de iktidar hâla Baas Partisi'nde idi ve iktidar, dini ve mezhebi ne olursa olsun 'tüm Suriyelilerin eşitliği' üzerinden Baas'ın laik ideolojisini sahiplenmeye devam ediyordu (Hinnebusch, 1982, s. 196). Esed'in, milli kimliği dinsel kimliğin önüne koyan ulusalcı politikalarına karşı, Suriyeli Sünni kesimin muhalefet hareketi, Arap milliyetçiliğinin düşüşe geçtiği bir dönemde tüm Ortadoğu'da artan bir popüleriteye sahip Müslüman Kardeşler tarafından örgütlenecekti (van Dam, 2000, s. 193-197).

Hasan el-Benna'nın öğrencisi Mustafa es-Sıbai öncülüğünde, 1946 yılında Hama'da faaliyet göstermeye başlayan Suriye Müslüman Kardeşleri, İslamcı örgütlerin birlikteliğini temsil eden bir çatı organizasyon hüviyetinde ortaya çıktı (Gürpınar, 2014, s. 118). Sünni eşrafın yoğunlukta olduğu Halep, Humus ve Hama gibi kentlerde, Baas iktidarının konsolide olmaya başladığı 1960'lı yıllardan itibaren yoğun destek bulan Müslüman Kardeşler hareketi, 1976 yılında Hafız Esed rejimine karşı açık bir şekilde silahlı mücadeleye başladı (Lefevre, 2013, s. 73). 1980-1981 yılları arasında rejim, muhalifleri bastırmaya yönelik çok sayıda kanlı faaliyete girişti. Aynı zamanda parti-devlet-ordu bütünleşmesinin ne kadar güçlü olduğunu göstermesi bakımından önemli bir örnek oluşturan bu olaylarda, çoğu zaman Hafız Esed'in kardeşi Rıfat Esed'in liderlik ettiği ve ordudan büyük oranda özerk bir yapı arz eden Savunma Birlikleri ile Suriye ordusu içerisinde en önemli tümenlerden biri olan ve başında Esed'in çok güvendiği, Nusayri asıllı Ali Haydar'ın bulunduğu Özel Kuvvetler kullanıldı (van Dam, 2000, s. 119-120).

1982 yılı itibariyle rejim karşıtı silahlı gruplar; Suriye'deki Sovyet askeri uzmanlarını da kapsayan pek çok önemli isme suikast düzenlemiş hatta Hafız Esed'e yönelik başarısız bir suikast girişiminde de bulunmuş, özellikle 1979 yılında seksen üç Nusayri öğrencinin öldürüldüğü Halep Topçu Okulu'na yönelik ağır bir saldırı düzenlemiş ve Hama kentinin önemli bir bölümünü ele geçirmişti (van Dam, 2000, s. 148; Lefevre, 2015, s. 128). Esed'in meşruiyetini ortadan kaldırarak ordu içerisinde rejime sadık bulunan Sünni subayların katılımını uman muhalifler, dışardan da anti-Sovyet kampındaki ülkelerden destek bulmaktaydı (Wiedl, 2007, s. 26). Şubat 1982 tarihinde, Hafız Esed'in kardeşi Rıfat Esed'in öncülüğünde Hama'ya giren Suriye ordusu, silahlı militanlara ve sivil halka yönelik çok ağır bir saldırı başlattı. Hama kentinin büyük bir kısmının yerle bir edildiği, en az on bin Suriyelinin hayatını kaybettiği saldırıların akabinde rejim, isyanı bastırmayı başardı (Lefevre, 2013, s. 128).

3. Beşar Esed Dönemi Suriyesi: Sınırlı Reform Politikası

Hama Katliamı, Müslüman Kardeşleri ve diğer İslamcı muhalefeti Suriye politikasında çok uzun bir süre rol alamayacak hale getirmekle kalmadı, rejimin tüm Suriye'deki otoritesini 'kanlı' bir şekilde teyit etti. Daha sonra Hafız Esed'in kardeşi Rıfat Esed başta olmak üzere, rejimin içerisinde gelen tehditler de bir bir etkisizleştirildi. Hafız Esed'in 2000 yılındaki ölümünün ardından, devlet başkanlığı için gerekli '40 yaş' şartı anayasa değişikliğiyle esnetildi ve oğul Beşar Esed başa geçti. Hama sonrası süreçten Beşar Esed'in iktidara geldiği 2000'e dek Suriye, alınan sert tedbirlerle birlikte, güvenlik açısından istikrarlı bir görüntü çizdi (van Dam, 2017, s. 50).

Baas iktidarı, 2000'li yıllar itibariyle kendisini topluma kabul ettirmeyi başarmıştı ve siyaset bilimci Lisa Wedeen'in (1999) başarıyla gösterdiği gibi; bu, çoğu zaman '-miş gibi yapmak' anlamına gelse de, halk iktidarın yeniden üretimine katılmaktaydı. Bu, otoriter rejimlerin doğasında görülen çeşitli meşruiyet devşirme yöntemleriyle gerçekleşmişti: Tüm sokakları dolduran Esed ailesinin resimleri, stadyum kutlamaları ve Esedlerin Sünni din âlimlerine hürmet gösterdiği görüntülerin medyada sürekli servis edilmesi gibi. Ortadoğu'da siyasal rejimler üzerine çalışan pek çok araştırmacı, Soğuk Savaş sonrası konjonktürde *upgrading authoritarianism* (güncellenen otoriteriyenizm) terimiyle açıklanabilecek bir sürecin varlığına işaret etmiştir (Heydemann, 2007). Ekonomik zorunluluklara uyum sağlamaya yönelik birtakım reformlar ve sosyal hayat üzerindeki baskıyı görece azaltan bazı yeniliklerle başlayan Beşar Esed dönemi, Suriye'nin daha 'açık' bir topluma dönüşeceği yönündeki umutları arttırsa da rejimin kontrol mekanizmalarında herhangi bir değişim olmamıştır. Yalnızca mevcut durum, geçen otuz senenin ardından artık içselleştirilmiştir ve rejimin meşruiyeti, toplumun çoğunluğu tarafından, umursamazlıkla karışık bir gönülsüzlükle kabul edilmiştir. Sendikalar, partiler, cemaatler ve dernekler gibi kolektif gruplara yönelik baskılar devam etmektedir ve muhalefet olarak adlandırılabilir bir organizasyonun, ülke içerisinde örgütlenebilmesi mümkün değildir.

Oğul Esed döneminin kısıtlı bir reform programıyla birlikte başlaması, en temelde Suriye'nin içerisinde bulunduğu ekonomik koşullardaki kötü gidişten kaynaklanıyordu. Fakat reform girişimi, Beşar Esed ile Baas rejiminin eski üst düzey isimleri arasında birtakım gerginliklere yol açtı (Ziadeh, 2010, s. 48). Önceleri tedrici bir değişimden yana gibi görünse de Baas'ın tutucu bürokratik kanadının baskısını arttırması, Beşar Esed'in daha sert önlemler almasını beraberinde getirdi. Baas Kongresi'nde Hafız Esed dönemi bürokratlarının yerine genç kuşak yeni isimlerin atanması, hem partide hem de ülkede artık bir şeylerin değişebileceği umutlarını doğurdu (Perthes, 2005, s. 8-9). Fakat oğul Esed'in iktidarı, bir süre sonra babasının otoriter rejimine doğru evrilecekti.

Reform programı, iyice kötüye giden ekonomik duruma karşı, neoliberal dönüşümler içeren bir paketin hayata geçirilmesiyle gündeme geldi (Hinnebusch, 1982, s. 97). Pek çok kamu şirketinin özelleştirilmesi ve yabancı yatırımcıları çekecek atılımların yapılmasıyla, 2007 yılına gelindiğinde Suriye'de özel sektörün ekonomik hayattaki payı %70'e çıktı (Baczko, Dorronsoro & Quesnay, 2018, s. 42). Özel sektörün, Esed ailesinin içinden ya da onlarla bağlantılı varlıklı kesimlerin lehine, çoğu zaman yolsuzluklarla, bu denli genişlemesi Baas rejiminin kurucu kodlarında yer alan devletçi ekonomi ilkesinin rafa kalkmasıyla sonuçlandı. Bu durum, köylü

kesimin ve şehirli alt grupların ekonomik varlıklarının daha da kötüleşmesine yol açtığı gibi sermaye sahibi yatırımcılarla işçiler arasındaki gerilimi de tırmandırdı (Selvik, 2008, s. 40-41). Ayrıca kamu destekli işe alım projelerinin kaldırılmasının da etkisiyle, işsizlik seviyesi 2000-2010 yılları arasında %20 seviyesine çıktı. 2008’de %6 artış oranındaki GSMH, 2010 itibarıyla %3.9’a düştü ve petrol gelirlerindeki düşüş ile iklim koşullarının elverişsizliği gibi sebepler, olayların arifesinde Suriye ekonomisini ‘kriz’ durumunda nitelendirmeyi mümkün kılmaktaydı (Lesch, 2013, s. 62).

Ekonomik anlamda neoliberal politikalara geçiş, diğer örneklerde olduğu gibi, kentlerin hızla büyümesini beraberinde getirdi. Şam, Halep ve Humus gibi büyük kentlere yönelik düzensiz göçler, eksik alt yapı faaliyetleri nedeniyle sosyal hayatı olumsuz yönde etkiledi. Suriye’nin, %2.5 ile 3 arasında olduğu tahmin edilen, bölgedeki en yüksek nüfus artış oranına sahip ülke olması ve 25 yaş altı genç nüfusun toplam nüfusun yarısından fazlasını teşkil etmesi, sosyo-ekonomik temelli sıkıntıların daha da büyümesine sebep oldu (Gleick, 2014, s. 334). Kentleşme problemi, kırsal üretime dayalı küçük kentlerde daha çok hissedilse de “yeni gelenlerin kurdukları mahallelerin, neredeyse yüzölçümlerinin yarısını temsil ettiği Şam ve Halep” gibi şehirlerde de demografik yapıyı zedeledi. Köyden kente göç ve düzensiz kentleşme, şehirli sınıfın çok büyük bir kısmının fakirleşmesine yol açtı. Dahası alt ve üst sınıflar arasındaki uçurumu genişletti (Baczko, Dorronsoro & Quesnay, 2018, s. 45).

Reform projesinin en önemli ayaklarından biri, Suriyelilerin artan ‘özgürleşme’ taleplerine karşı bazı demokratik açılımların hayata geçirilmesiydi. Rejimin muhaliflere uyguladığı işkencelerle özdeşleşen Mezze Hapishanesi’nin kapatılması, siyasi tutukluların önemli bir kısmının serbest bırakılması ve sivil toplum organizasyonlarının üzerindeki baskının azaltılması gibi girişimler, Esed’in iktidarının ilk dönemlerinde gerçek bir ‘demokratikleşme’ hissiyatı yarattı (Taştekin, 2016, s. 46). Esed, 2002 yılında Kürt kökenli Suriyelilerin çoğunlukta olduğu Haseke’yi ziyaret etti ve çeşitli Kürt siyasal partileriyle iletişime geçerek Kürtlerin haklarının ve özgürlüklerinin düzeltilmesi yönünde bazı adımlar attı (Tejel, 2005, s. 229-230). Azınlıkları da kapsayan bu reform girişimleri; kısıtlı içeriği, muhafazakâr Baasçı kanadın bürokrasideki etkinliğini hâla koruması ve yolsuzlukların önüne geçilememesi gibi sebeplerle başarıya ulaşamayacaktı. 2005 yılında bazı solcu gruplar ve Müslüman Kardeşler tarafından yayınlanan ve Suriye muhalefetindeki tüm unsurların birleşik bir platform halinde reform konusundaki kararlılıklarını gösteren Şam Deklarasyonu ve aynı yıl gerçekleşen, uluslararası kamuoyunda Esed’in sorumlu tutulduğu Refik Hariri Suikastı, rejim üzerindeki baskıyı artırdı. Esed de bir noktadan sonra reform defterini tamamen kapattı ve “Suriye’nin Batı tipi bir demokrasiye dönüşmesinin imkânsız olduğunu” söyleyerek rejimin güvenliğini sağlayacak adımları atmaya yöneldi (Lesch, 2013, s. 5). 2010 yılına gelindiğinde rejime yönelik protestolarda belirgin bir artış gözleniyordu ve özellikle yurt dışındaki muhalefette, iktidarın revize edilmesinden Baas iktidarının devrilmesine kadar, geniş bir skalada hareketlilik başlamıştı (Hokayem, 2013, s. 39-50).

4. 2011 Olayları

2011'in Mart ayında bir grup gencin, Dera'da okul duvarına yazdıkları rejim karşıtı yazıların ardından polis tarafından yakalanmaları ve ağır işkencelere maruz kalmaları, bir süredir ülke çapına yayılan düzensiz gösterilerin ulusallaşması yolunda çok önemli bir işlev gördü. Rejimin verdiği tavizlerle yetinmeyen göstericiler, bir süre sonra Suriye'nin tamamını saracak protesto eylemlerini aynı motivasyon etrafında toparlamayı başardılar. Bu, tıpkı Mısır'da ve Tunus'ta olduğu gibi, sosyal medyanın koordine edici gücü sayesinde gerçekleşti (Youmans & York, 2012).

Suriye olaylarının şekillenmesinde iç faktörler ağır bir şekilde rol oynadı. Özellikle ekonomik koşullar, halkın rejime karşı gösterdiği tepkinin temelindeydi. Fakat Arap Baharı olmasaydı, protestoların iktidarı bu denli sarsması muhtemelen mümkün olmazdı. Dahası örgütlü muhalefet gruplarına yönelik dış destek, bir süre sonra olayların *proxy war* (vekalet savaşı) olarak adlandırılan bir boyuta evrilmesinde önayak oldu. İçsel ve dışsal dinamiklerin isyanın başlangıcındaki hiyerarşik rolü bir yana; neoliberal reform politikaları sonucunda oluşan yeni sosyo-ekonomik dengenin ve yolsuzlukla gelir dağılımındaki uçurumun açılması gibi sonuçların, ayaklanmanın temelinde çok önemli bir yer tuttuğunu söyleyebilmek mümkündür. Bunun yanında Arap Baharı'nın, ilk günden itibaren protestocuların güvenini artırdığı, yöntem açısından yol gösterdiği ve Mısır, Tunus ve Libya örnekleri üzerinden otoriter rejimlerin devrilebileceği mesajını verdiği söylenebilir.

Dera'daki olayların ardından ivme kazanan gösterilerin demografik yapısına bakıldığında; bunun sadece Sünni Arap kalkışmasından ibaret olmadığı göze çarpmaktadır. Bu varsayımın Kürt çoğunluğa sahip yerlerdeki protestoları, ayrıca Hristiyan ve Dürzî gösterilerini açıklayamadığı ortadadır (Gunter, 2013; Mousa, 2012). Öte yandan Facebook'taki 'Suriye Devrimi' sayfası üzerinden haftalık olarak belirlenen sloganların, başlangıçta Nusayri ya da diğer azınlıklara yönelik olmadığı,⁴ tersine bir bütün olarak Suriyelilik vurgusunu yansıttığı da görülmektedir: "Sünni ve Alevi, birlikte, birlikte, birlikte", "Birleşti, birleşti, birleşti, Suriye halkı birleşti" (Baczko, Dorronsoro & Quesnay, 2018, s. 78). Bu, ulusun tüm mezhepsel aidiyetlerin ötesinde, kolektif bir aktivite içerisinde vücuda gelişi, 'performe edilişi' olarak adlandırılabilir bir toplumsal hareket örneğidir (Ismail, 2011). Olayların sekteryan (hizipçi) bir nitelik kazanması, örgütlü grupların devreye girmesiyle daha sonra gerçekleşecektir (Balanche, 2018, s. 68).

Olayların ilk evresinde sokağa çıkan göstericilerin yalnızca belirli bir sosyal sınıfa ait olduğu savı da bütünüyle doğru değildir. Protesto gösterilerinin, neoliberal politikalar sonucu zenginliklerini artıran, rejimle bağlantılı yeni bir elit takımına karşı köylü ve köyden şehre göçen alt sınıf şehirli kesimin öfkesiyle birlikte şekillendiği görüşü (Azmah, 2014, s. 20), fazlasıyla indirgemecidir. Gösterilerin pek çoğu, kırsal bölgelerde yahut büyük şehirlerin banliyölerinde toplanan protestocuların şehre yürümeleriyle başlamıştır ki bu, rejimin şehirde yoğunlaşan ağır takibatıyla açıklanabilecek bir durumdur. Fakat Mısır'daki ya da Tunus'taki kentli-seküler orta sınıf etkisiyle kıyaslanınca zayıf kalsa da Halep, Humus ve Şam gibi kentlerdeki burjuvazinin oğullarının da olaylara katıldığı görülmektedir (Alinson, 2015, s. 15-16).

⁴ 2011 olayları sırasında Nusayriilerin, özellikle de genç kuşağın, rejime karşı bakışı ve kimlik algılamaları hakkında güncel bir çalışma için bkz. Dibou, 2019.

Protesto gösterilerine kitlesel bir boyut katan, bir anlamda mental olarak ‘kalkışmadan devrime’ geçiş sürecinin Dera gibi Baas sistemine fazlasıyla entegre olmuş ve halihazırda devlet yatırımlarından yararlanmakta olan bir kentte cereyan etmesi de düşündürücüdür. Güney Suriye’deki nüfusun Ürdün merkezli olarak dış etkenlere açıklığı ve son yıllardaki kuraklık kaynaklı gelirlerin düşüşü ya da “marjinal, gelişmemiş, izole” nitelikli toplumunun tepkisi gibi yaklaşımlar (Leenders, 2012, s. 430), meseleyi bir noktasından kavraya da tamamıyla açıklayamamaktadırlar. Dera kenti, rejimin sadakatine en çok güvendiği ve genellikle kabilesel ya da akrabalık ilişkileriyle birbirlerine bağlı bir toplumdur, tarım merkezli bir şehirdir. Dera’da duvarlara çizim yapan gençlere çok ağır bir şekilde saldırılması, rejimin buradaki meşruiyetine olan inancı ve görevli memurların kendilerine duydukları güvene, bir anlamda ‘Deralıların küçümsenmesine’ bağlıdır. Başlarda rejimin düşürülmesi asıl hedef olmamakla beraber protesto gösterileri bir süredir devam etmektedir. Dera’da memurların uyguladığı aşırı şiddet, rejimin otoriter ve baskıcı yönünün somutlaşması anlamına gelmiş ve göstericiler, sistemin meşruiyetini açık bir şekilde sorgulamaya başlamıştır (Leenders & Heydemann, 2012, s. 141-143).

Özellikle Batı literatüründeki yaygın kanaatin aksine, mobilizasyonun ilk evresinde örgütlü gruplar, sivil toplum kuruluşları, dernekler ya da aşiretsel yapılar (Dukhan, 2014, s. 21) gösterilerde yer almamıştır. Bu, araştırmacıları ‘gösterilerin başlangıçtan itibaren askeriye faktörünün’ etkisinde geliştiği ve sivil toplumla bütünleşememesi nedeniyle demokratik kazanımlarının önemsizleştirilmesi gibi bir sonuca varmaya yöneltmiştir (Della Porta, 2014, s. 241). Baas rejiminin kurumsallaşma süreci ve iç güvenlik politikalarının niteliği göz önünde bulundurulduğunda, göstericilerin herhangi bir kolektif organizasyon vasıtasıyla mobilize hale gelmelerinin imkânsız olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla Baczko, Dorronsoro ve Quesnay’ın (2018, s. 68) Suriye olayları için önerdikleri; 1979’da İran’da, 1989’da Doğu Almanya’da görülen ‘mobilizatörsüz mobilizasyon’ modelinin üzerinde düşünülmesi gerekir.⁵ Öyleyse, herhangi bir örgütlü mobilizasyon imkânına sahip olmayan, dahası internet ve sosyal yaşam üzerindeki baskı sebebiyle birbirleriyle iletişim olanakları dahi sınırlı toplulukların, rejimi devirme kararlılıklarının kaynağında ne vardır? Bu sorunun yanıtı, büyük oranda Arap Baharı’nın Ortadoğu genelinde yarattığı etkiyle cevaplandırılabilir.

Arap Baharı’nın Suriye’deki en önemli etkisi, daha önce de bahsedilen yeni sosyo-ekonomik koşullara tepkili halkın güvenini arttırması ve hâlihazırda protesto gösterilerine ivme kazandırması olmuştur. Tunus, Mısır ve Yemen’deki olayların başlangıcından itibaren, Suriyeliler dışarıdaki devrimci toplulukları destekleyen gösteriler düzenlemiş ve özellikle başarı kazanmış Tunus ile Mısır örneklerindeki pek çok unsuru ‘kopyalamıştır’. Arap Baharı’nın pratikteki pek çok karşılığı, Suriyelilerin kendilerini diğer ülkelerdeki devrimcilerle özdeşleştirmelerine izin vermiş, sosyal medyanın aktif kullanımı başta olmak üzere sloganlar ve afişler gibi isyanın retorikini belirleyen birçok sembolik nitelik de Mısır ve Tunus örneklerinden ‘devşirilmiştir’ (Weeden, 2019, s. 2). Fakat Suriye’nin Mısır, Tunus ya da Libya örneklerinden çok farklı olduğu, Baas rejiminin toplumun her köşesine geniş bir patronaj ağıyla sızdığı ve

⁵ Kavram, protesto benzeri toplumsal hareketlerin başlangıcında herhangi bir dernek, siyasi parti, kültürel sima ya da (Ortadoğu özelinde) aşiret gibi örgütleyici aktörlerin olmadığını ifade eder ve daha çok, bireysel risklerin fazlalığına rağmen siyasi iktidara duyulan nefretin harekete geçirdiği dağınık grupları belirtir.

iktidarın dış desteğinin, diğer örneklere göre çok daha hâkim bir şekilde hissedildiği kısa sürede ortaya çıkmıştır. Neticede ilk evredeki gösteriler zamanla pek çok niteliğini kaybetmiş ve ‘doğaçlama’ protesto gösterileri yerini örgütlü grupların hâkimiyetine bırakmıştır.

Sonuç

İki olay arasındaki, mobilizasyon temelli farkı vurgulamak adına, Dera’da olayların patlak verdiği 2011’in Mart ayından tam bir ay önce, Hama Katliamı’nın 100. yıl dönümünde tertiplenen gösterinin fazlasıyla sönük geçtiğini söylemek yeterlidir. 1976-1982 arasında gerçekleşen İslamcı kalkışma, Müslüman Kardeşlerin öncülüğünde bir dizi İslami grubun bir araya gelişiyle başlamıştı ve arkasında, eski iktidarlarını kaybeden varlıklı Sünni kentli sınıfın büyük bir desteği vardı. Hafız Esed da henüz gücünü tam anlamıyla konsolide edememiş olduğundan, muhaliflerin, mobilizasyonu yurtiçinde örgütlenme şansı bulunuyordu. Üstelik Ortadoğu’daki en geniş iletişim ve tedarik ağlarından birine sahip olan Müslüman Kardeşler, harekete liderlik etmekteydi. 2011 olayları ise tam aksine, literatürde ‘mobilizatörsüz mobilizasyon’ olarak geçen, ‘spontane’ bir kalkışma örneğiydi. Protesto gösterilerine örgütlü grupların dâhil oluşu bu durumu değiştirip İç Savaş’a yol açan bir süreci başlatsa da başlangıcı itibariyle 2011 olaylarının, iç (otoriterlik ve sosyo-ekonomik koşullar) ve dış (Arap Baharı) faktörlerin etkisiyle, sosyal medyadaki gevşek bağlı gruplar vasıtasıyla doğal bir şekilde ortaya çıktığı söylenebilir.

Müslüman Kardeşlerin sürükleyiciliğini üstlendiği İslamcı kalkışma, mezhepsel bir karşı çıkışın tüm ifadelerini barındırırken 2011 olayları, başlangıcındaki ilk sene itibariyle, bir bütün olarak Suriye’nin ulusal bilincine referans yapan unsurlarla doludur. 2011’deki olaylarda, göstericilerin örgütlü kurumlara sahip olmaya başlamasıyla birlikte, Baas öncesi Suriye Devleti’ne ait yeşil, beyaz ve siyah renkli, üç kırmızı yıldızdan oluşan bayrağın kullanılması da bunu göstermektedir. İslami kalkışma, eski gücünü kaybeden şehirli Sünni eşrafın desteklediği ve temelinde azınlık hâkimiyetine karşı çıkışı barındıran ‘sekteryan’ bir isyanken, 2011 olayları yoksulluk ve yolsuzluk gibi etkenler üzerinden şekillenen, dış faktörlere ilkinden daha açık, başlangıcı itibariyle ‘ulusalçı’ vurgusu daha yüksek bir ayaklanmadır. Olayların ilerleyen evresinde Müslüman Kardeşler gibi ılımlı gruplarla⁶ PKK ve DAESH gibi radikal terör örgütlerinin devreye girmesi, devrimin repertuarını etkilediği gibi azınlık karşıtı bir yapıya bürünmesini de sağlamıştır.

İslamcı kalkışmanın sembol kenti, Osmanlı döneminden itibaren Sünni-muhafazakâr yapısını büyük oranda korumuş olan Hama’ydı (Reilly, 2002, s. 135). Hamalı elitler, özellikle Osmanlı’nın son döneminde, önemli bürokratik ve askeri mevkilere yükselebiliyorlardı ve şehrin sosyo-ekonomik yapısı, kentli eşrafın neredeyse otonom bir yapıya sahip olduğunu gösteriyordu. Benzer sosyal dokulara sahip; Şam, Halep ya da Humus gibi Hama da, İslamcı kalkışma sırasında muhaliflerin ana üslerinden biri oldu. 1982 yılında gerçekleşen rejimin büyük katliamında Hama kenti de sivil sakinleriyle birlikte, silahlı muhaliflere destek verdikleri için cezalandırıldı. 2011 olaylarının başlangıç noktası olan Dera’nın durumu Hama’dan daha farklıydı. Suriye’nin güneybatısında, Ürdün sınırında bulunan kent, tıpkı Hama gibi Sünni çoğunluğa sahip olsa da

⁶ Hama Katliamı’nın ardından büyük güç kaybeden Suriye Müslüman Kardeşleri, 2001 yılında yayınladığı “Suriye’de Modern Bir Devletin Kuruluşu İçin Bildirge” ile birlikte ülkenin çoğulcu bir sisteme geçmesi gerektiğini, örgütün de bu doğrultuda demokratik faaliyetler vasıtasıyla Suriye siyasetine döneceğini belirtti. Bkz. Booyesen, 2018: 156.

kırsal çoğunluklu nüfusu itibariyle, Baas rejimine en sadık bölgelerden biriydi. Rejimin devlet destekli yardımlarından fazlasıyla yararlanan kent, Beşar Esed dönemindeki reform politikaları ve kuraklık faktörlerinin etkisiyle hızla fakirleşti. 2010 yılı itibariyle bir milyona yaklaşan nüfusuyla Hama, Suriye'nin Halep ve Rakka ile birlikte en yoksul bölgelerinden biriydi ve düzensiz göç merkezlerinden biri olması sebebiyle de demografik yapısı fazlasıyla karışıktı (Cavallo, 2012, s. 59). Olayların Dera'daki polis şiddetinin ardından ivme kazanması belki de bu nedenle etkili bir faktör oldu.

Daha önce de üzerinde durulduğu gibi; İslamcı kalkışma, tabanını kentli kesimden alan bir isyandı. Eski etkinliğini kaybeden Sünni eşrafın olayların gelişmesinde büyük bir rolü vardı. 2011 olayları ise şehirdeki mobilizasyon olanaklarının sınırlılığı ve ağır takibat mekanizmaları nedeniyle genellikle köylerde ya da banliyölerde toplanan kalabalıklar vasıtasıyla şekillendi. Kentlerdeyse özellikle topluluğun 'meşru' bir şekilde oluşabileceği yegâne fırsat olan, Cuma namazı çıkışları göstericiler tarafından değerlendirildi. İki olay arasında, açık bir şekilde 'kentli-kırsal' ayrımı yapmak mümkün olmasa da olayların başlangıcı itibariyle, 2011'de kent dışı yerleşimlerin daha belirleyici bir rol olduğunu söylemek gerekir.

Neticede 2011 olaylarının, bir noktadan sonra silahlı ve özellikle İslamcı grupların kontrolü altına girmesi, 1976-1982 yılları arasındaki İslamcı kalkışma ile bir benzerlik oluşturabilir. Öte yandan her iki olayın gelişiminde de iktidarların otoriter yapısının ve yolsuzluğun yarattığı tepkinin etkisi vardır ve her iki olay da (2011'in başlangıcında böyle bir nitelik bulunmasa da) Suriye'nin mezhepsel bölünmüşlüğüyle alakalıdır. Sonuç itibariyle incelenen içsel dinamikler göz önünde bulundurulduğunda, İslamcı kalkışma ile 2011 olaylarının aynı kategoride toplumsal hareketler olmadıkları ve farklı işleyiş mekanizmalarına sahip oldukları söylenebilir.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Disclosure Statement: No potential conflict of interest was reported by the author.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction and Research Questions

This study basically claims to focus on the internal dynamics of the two social movements which had a wide repercussion in the history of Syria: The Islamic Revolt between 1976 and 1982 and the Arab Spring-led uprising that started in 2011 and has continued in a different form in the following period. In this direction, the primary purpose of the study is to examine the internal factors behind these two events in detail and then analyze their similarities and differences with a comparison.

The main question that the study seeks answers to is whether the perpetrators of the two uprisings have the same ideological motivations or, in a wider perspective, the two social movements were mobilized by same dynamics given that the very two social movements turned to an armed revolt through having experienced the same transformation process. In connection with this, the study also focuses on the question of how the comparison of the resistance and relative gains that they had against the Syrian government's harsh reactions are related to the mentioned internal factors. Another answer is sought for how the Syrian uprising originating from the Arab Spring has evolved into a proxy war and still lingers on when taking into consideration the bloody suppression of the Islamic Uprising with the Hama Massacre and despite the fact that external factors have a major role in it.

Therefore, this study claims to draw attention to at least two very important issues. Firstly, it is the fact that the Syrian Baath government, which occupies a uniquely important position among the authoritarian regimes in the entire Middle East, has changed between the end of the 1970s, when it started getting consolidated, and the 2010s, which it had a full authority and did not face any opposition from inside or outside. In another word, the issue of how it spread its power to society and state institutions during this nearly-year period comes to the fore.

Secondly, in relation with the government's new form and self-confidence in Syria, an examination of the factors behind the relative success of the Islamic Uprising explains how the Syrian Uprising, in a very short period of its beginning, turned to be a decentralized and an externally-led proxy war where various armed groups clashed in.

Literature Review

As it is a comparative study, the sources used in the article can be listed on the basis of a triple classification. There are many studies focusing on various aspects of the Islamic Uprising that broke out with the Hama Massacre. For example, the studies of Wiedl (2007), Ziadeh (2011), Lefevre (2013) and Lia (2016) present a general assessment of the Islamic Uprising, emphasizing that the rebellion has gained momentum as a result of the efforts to consolidate the Baath regime's power. Zisser (2014)'s book review, in which he evaluates important works in the literature on the Hama Massacre, looks at the issue from a broader perspective by including the basic factors of the 2011 events. At this point, studies focusing on the activities of the Baath regime in the direction of establishment, institutionalization and authoritarianism are also important. The works of Ben-Tzur (1968), Kaylani (1972), Devlin (1979), Seale (1990), Van Dam (2000), Hinnebusch (1982, 1990) and Lesch (2013) are all classic works in order to understand the structural dynamics behind the Baath government and the one man cult in Syria.

In the literature, studies on the 2011 Syrian Uprising are naturally more numerous than those who focus on the Islamic Uprising. Some of the most effective of these; The studies of Azmah (2014) and Gleick (2014) focusing on the socio-economic aspects, Balanche's (2018) works focusing on the sectarian dynamins' impact, Dibou's (2019) research on Nusayri population, Mousa's (2012) Christian population and Dukhan's (2014) works on the approach of tribes to the uprising can be given as example. The works of Heydemann (2014) and Van Dam (2017) focus on the events in line with the changing characteristics of the Baath during the Bashar al-Assad period.

However, there are not many works in the literature that claim to present a comparative analysis of both events from various angles. In this context, Conduit's (2016) work constitutes an important exception. The work of Booyesen (2018) and Lefevre (2015) through the perspective of the Muslim Bortherood, which played a determinant role in both social movements, and Pierret's work (2014) analyzing Hama and the 2011 events through the Syrian Baath's relation with Syrian Muslims are equally significant.

Finally, the encyclopedic studies of Commins and Lesch (2014) and the comprehensive works of Baczko, Dorronsoro and Quesnay (2018), supported by the field work on the 2011 events, are the most important supporters of both social movements and a possible comparison attempt.

Methodology

In the study, a comparative analysis method has been adopted. In this respect, the study is of a descriptive nature. As it was agreed within the study to focus only on intrinsic motives among the factors that led to both events, for example, the Arab Spring effect in the 2011 Events was examined at a minor level, methodologically and comparatively analyzing social movements on factors such as mobilization, motivations of the perpetrators and socio-economic conditions.

Results

As a result of the study, it has been reached that the authoritarian structure of the Baath governments and especially the corruption debates have an important effect on the development of both events, and both events are largely related to the sectarian division of Syria. Likewise, the Islamic opposition has a decisive role for both social movements, although it is more dominant in the former and has different effects. However, several very important factors do not make it possible to consider two events within the same category of social movements. Although the Islamic Uprising found its base from the urban population and especially Sunni notables who lost their former activities, the Syrian Uprising generally found its base in the countryside due to the limited mobilization opportunities in the city. While the basis of the Islamic Uprising was the armed resistance of the Muslim Brotherhood, which had one of the largest logistics networks of the time, the Syrian Uprising seems to be a spontaneous initiative, at least in the beginning, referred to as "mobilization without mobilizator" in the literature. While the Islamic Uprising led by the Muslim Brotherhood has developed as a reaction to the sectarian policies of the Baath government infiltrating all the institutions of the state and the army, this sectarian factor in the Syrian Uprising is more minor, although it still makes itself felt to a certain extent.

Kaynakça

- Abu Jaber, K. (1970). *Arap Baas Sosyalist Partisi*. (Çev.) Ahmet Ersoy. Altınok Matbaası.
- Aflaq, M. (1968). The Socialist Ideology of Ba'th. In Kemal Karpat (ed.). *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*. Fraderick A. Praeger Publishers.
- Allinson, J. (2015). Class forces, transition and the Arab uprisings: a comparison of Tunisia, Egypt and Syria. *Democratization*. 22(2), 294-314.
<https://doi.org/10.1080/13510347.2015.1010812>
- Atlioğlu, Y. (2007). *Beşşar Esad Suriyesi'nde Reform: Demokratikleşme-Güvenlik İkilemi*. Tasam Yayınları.
- Azmah, S. (2014). The uprising of the marginalised: a socio-economic perspective of the Syrian uprising. *LSE Middle East Center Paper*, 6, 1-28.
- Baczko, A., Dorronsoro, G., Quesnay, A. (2018). *Suriye: Bir İç Savaşın Anatomisi*. (Çev). Ayşe Meral. İletişim Yayınları.
- Balanche, F. (2018). "Secterianism in Syria's civil war". *The Washington Institute for Near East Policy*.
- Baram, A. (1990). Territorial Nationalism in the Middle East. *Middle Eastern Studies*. 26(4), 425-448. <https://doi.org/10.1080/00263209008700830>
- Batatu, H. (1988). Syria's Muslim Brethren. In Fred Halliday ve Hamza Allavi (Ed.). *State and Ideology in the Middle East and Pakistan*. Macmillan.
- Ben-Tzur, A. (1968). The Neo-Ba'th Party of Syria. *Journal of Contemporary History*, 3(3), 161-181. <https://doi.org/10.1177/002200946800300310>
- Booyesen, H.(2018). Surviving the Syrian Uprising: The Syrian Muslim Brotherhood. In Dara Conduit ve Shahram Akbarzadeh (Ed.). *New Opposition in the Middle East*. Palgrave Macmillan,
- Bou-Nacklie, N.E. (1993). Les Troupes Speciales: Religious and Ethnic Recruitment, 1916-46. *International Journal of Middle East Studies*, 25(4), 645-660.
- Commins, D., David, L. (2014). *Historical Dictionary of Syria*. The Scarecrow Press.
- Conduit, D. (2016). The Patterns of Syrian Uprising: Comparing Hama in 1980-82 and Homs in 2011. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 44(1), 73-87.
<https://doi.org/10.1080/13530194.2016.1182421>
- Cleveland, W. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (Çev.) Mehmet Harmancı. Agora Kitaplığı.
- Devlin, J. (1976). *The Ba'th Party: A History from its Origins to 1966*. Hoover Inst. Pr.
- Dibou, T. (2019). Syrian Alawite Youth Values and Identity During the Civil War in 2011-2015. In Vladimir Sazanov, Holger Mölder ve Peeter Espak (Ed.). *Cultural Crossroads in the Middle East*. Vol 8. University of Tartu Press.
- Dukhan, H. (2014). Tribes and Tribalism in the Syrian Uprising. *Tribes & Neighborhoods: The Dynamics of Subtlety*, 6(2), 1-28.
- Gelbart, J. (2010). The Iran-Syria Axis: A Critical Investigation. *Stanford Journal of International Relations*. 12(1), 36-42.
- Gleick, P. (2014). Water, Drought, Climate Change and Conflict in Syria. *Weather, Climate and Society*, 6(3), 331-340. <https://doi.org/10.1175/WCAS-D-13-00059.1>

- Gürpınar, B. (2014). Sürgünde Örgüt: Suriye İhvanı. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(1), 115-132.
- Heydemann, S. (2007, October 15). Upgrading Authoritarianism in the Arab World. *Brookings Institution*. <https://www.brookings.edu/research/upgrading-authoritarianism-in-the-arab-world/>
- Hinnebusch, R. (1982). Syria under the Ba'th: State Formation in a Fragmented Society. *Arab Studies Quarterly*, 4(3), 177-199.
- Hinnebusch, R. (1990). *Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria: Army, Party and Peasant*. Westview Press.
- Hinnebusch, R. (2012). Syria, From Authoritarian Upgrading to Revolution. *International Affairs*, 88(1), 95-113. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2012.01059.x>
- Hokayem, E. (2013). *Syria's Uprising and the Fracturing of Levant*. Routledge.
- Kaylani, N. (1972). The Rise of the Syrian Ba'th, 1940-1958: Political Success, Party Failure. *International Journal of Middle East Studies*. 3(1), 3-23. <https://doi.org/10.1017/S0020743800030014>
- Kedourie, E. (1992, Mar 1). *Democracy and Arab Political Culture*. The Washington Institute for Near Eastern Policy. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/democracy-and-arab-political-culture>
- Khoury, P. S. (1989). *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*. Princeton University Press.
- Leenders, R. (2012). Collective Action and Mobilization in Dar'a: An Anatomy of the Onset of Syria's Popular Uprising. *Mobilization: An International Quarterly*, 17(4), 419-434. <https://doi.org/10.17813/maiq.17.4.gj8km668p18611hj>
- Leenders, R., Heydeman, S. (2012). Popular Mobilization in Syria: Opportunity and Threat and the Social Networks of Early Risers. *Mediterranean Politics*, 17(2), 139-159. <https://doi.org/10.1080/13629395.2012.694041>
- Lefevre, R. (2013). *Ashes of Hama: The Muslim Brotherhood in Syria*. New York: Oxford University Press.
- Lefevre, R. (2015). The Syrian Muslim Brotherhood's Alawi Conundrum. In Michael Kerr ve Craig Larkin (Ed.). *The Alawis of Syria: War, Faith and Politics in the Levant*. Oxford University Press.
- Lesch, D. (2013). *Syria: The Fall of the House of Assad*. Yale University Press.
- Mousa, S. (2012). To Protest or not to Protest? The Christian Predicament in the Syrian Uprising. *Syrian Studies Association Bulletin*, 17(2). <https://ojcs.siue.edu/ojs/index.php/ssa/article/view/2802>
- Muslih, M. (1998). Assad's Foreign Policy Strategy. *Middle East Critique*, 7(12), 57-75. <https://doi.org/10.1080/10669929808720121>
- Parthes, V. (1991). A Look at Syria's Upper Class: The Bourgeoisie and the Ba'th. *Middle East Report*, 170, 31-37.
- Parthes, V. (2005). *Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change*. Routledge.

- Pierret, T. (2014). The Syrian Baath Party and Sunni Islam: Conflicts and Connivance. *Middle East Brief*, 77, 1-8.
- Porta, D. D. (2014). *Mobilizing for Democracy: Comparing 1989 and 2011*. Oxford University Press.
- Provence, M. (2005). *The Great Syrian Revolt*. University of Texas Press.
- Reily, J. A. (2002). *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Peter Lang.
- Sadowski, Y. M. (1987). Patronage and the Ba'th: Corruption and Control in Contemporary Syria. *Arab Studies Quarterly*, 9(4), 442-461.
- Ismail, S. (2011). The Syrian Uprising: Imagining and Performing the Nation. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 11(3), 538-549. <https://doi.org/10.1111/j.1754-9469.2011.01136.x>
- Seale, P. (1990). *Asad: The Struggle for the Middle East*. University of California Press.
- Selvik, K. (2008). It's the Mentality, Stupid: Syria's Turn to the Private Sector. *Changing Regime Discourse and Reform in Syria*, 1(1).
- Stegagno, C. (2017). Misil 'Aflaq's Thought between Nationalism and Socialism. *Oriente Moderno*, 97(1), 154-176.
- Taştekin, F. (2016). *Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal!*. İletişim Yayınları.
- Tejel, J.(2005). *Suriye Kürtleri: Tarih, Siyaset ve Toplum*. (Çev.) Burçin Koç. İntifada Yayınları.
- van Dam, N. (2000). *Suriye'de İktidar Mücadelesi*. (Çev.) Aslı Falay Çalkıvık. İletişim Yayınları.
- van Dam, N. (2017). *Destroying a Nation: Civil War in Syria*. IB Tauris.
- Wedeen, L. (1999). *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria*. University of Chicago Press.
- Wedeen, L. (2019). *Authoritarian Apprehensions: Ideology, Judgement and Mourning in Syria*. University of Chicago Press.
- Wiedl, K. N. (2007). *The Hama Massacre – reasons, supporters of the rebellion, consequences*. GRIN Verlag.
- Youmans, W. L., York, J. C. (2012). Social Media and the Activist Toolkit: User Agreements, Corporate Interests and the Information Infrastructure of Modern Social Movements. *Journal of Communication*, 62(2), 315-329. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2012.01636.x>
- Ziadeh, R. (2010). *Power and Policy in Syria: Intelligence Services, Foreign Relations and Democracy in the Modern Middle East*. IB Tauris.
- Ziadeh, R. (2011). The Islamist Movement in Syria: Historical, Political and Social Struggle. Tuğrul Keskin (ed.). *The Sociology of Islam: Secularism, Economy and Politics*. Reading: Ithaca Press.
- Zisser, E. (2006). Who's afraid of Syrian nationalism? National and state identity in Syria. *Middle Eastern Studies*, 42(2), 179-198. <https://doi.org/10.1080/00263200500417512>